

The Role of Economic Diplomacy on Developing Economic Corporations of Iran with Central Asia Countries (Case of Khorasan Razavi Province)

Seyed Mohammad Fahimifard*

Hamid Saeidi Javadi** and Mohammad Reza Bahadori***

Abstract

Observations indicate that Iran is the latest commercial partner of five central Asia countries (CA). Also, Khorasan Razavi province (KRP) has the most share Iranian export to CA among other provinces, while this share recently has been reduced severely. Therefore, developing the economic diplomacy of Iran and, especially, KRP with CA has undeniable importance to non-oil export increase and reducing the effects of economic sanctions which has been studied in this research. For this purpose, statistical sample has been determined using snowball method and questionnaires distributed between experts of KRP chamber of commerce and Iran foreign affairs representative in northeast (n=25). SWOT matrix was applied to analyze data. Results indicated that, being the hub of foodstuffs production, having professional exporters and nearby CA, are main strengths, low quality of exported goods, marketing weaknesses and exporters negative competition are main weaknesses; plenty of water resources in some CA, cultural communions and CA inaccessibility to international waters are main opportunities; fluctuations of trade laws in CA, existence of powerful rivals and problems of foreign exchange transfer are main challenges of developing the economic diplomacy of KRP with CA. Finally, notice to being hub of foodstuffs production and having most negative water balance among other provinces and notice to potential market of CA equal to 73 million peoples, having high share of agricultural lands to total square and plenty of water resources between CA, developing the economic diplomacy of KRP with CA through foodstuffs export and abroad cultivation of agricultural products with high water requirements were suggested.

Keywords: Economic diplomacy, central Asia, SWOT matrix, abroad cultivation, Khorasan Razavi.

Article Type: Research Article.

Citation: Fahimifard, Seyed Mohammad, Saeidi Javadi, Hamid & Bahadori, Mohammad Reza (2021). The Role of Economic Diplomacy on Developing Economic Corporations of Iran with Central Asia Countries (Case of Khorasan Razavi Province), 4(2), 769-798.

* Assistance Professor of Agricultural Economics, Agricultural Planning, Economics and Rural Development Research Institute (APERDRI), Tehran, Iran. (Corresponding Author: m.fahimifard@agri-peri.ac.ir)

** Assistance Professor of Political Sciences, Department of Political Sciences, Faculty of Law, Political, Language, Islamic Azad University Mashhad Branch, Mashhad, Iran.

*** Graduate Msc Student of Political Sciences, Department of Political Sciences, Faculty of Law, Political, Language, Islamic Azad University Mashhad Branch, Mashhad, Iran.

International Political Economy Studies, 2021, Vol. 4, Issue 2, 769-798.

Copyright © The Authors

Publisher: Razi University.

نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه همکاری‌های اقتصادی ایران با کشورهای آسیای میانه (مطالعه موردی استان خراسان رضوی)

سید محمد فهیمی فرد*

حمید سعیدی جوادی،** محمد رضا بهادری***

چکیده

براساس آمار بانک جهانی، ایران آخرین شریک تجاری پنج کشور آسیای میانه است. همچنین، در میان استان‌های کشور، خراسان رضوی بیشترین سهم صادرات را به آسیای میانه داشته که در سال‌های اخیر به شدت کاهش یافته است. بنابراین توسعه دیپلماسی اقتصادی کشور به ویژه خراسان رضوی با آسیای میانه اهمیت انکارناپذیری برای توسعه صادرات غیرنفتی و کاهش آثار تحریم‌های اقتصادی دارد که در این مقاله به بررسی این مهم پرداخته شد. از این رو براساس روش نمونه‌گیری گلوله برفی، نمونه آماری تعیین و پرسشنامه‌ها بین خبرگان اتاق بازرگانی خراسان رضوی و نمایندگی وزارت امور خارجه در شمال شرق کشور توزیع شد (25=n). برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از ماتریس سوات استفاده شد. نتایج نشان داد قطب تولید مواد غذایی مهم‌ترین نقطه قوت، کیفیت پایین کالاهای صادراتی، مهم‌ترین نقطه ضعف، منابع آبی فراوان برخی از کشورهای آسیای میانه، مهم‌ترین فرصت و نوسانات قوانین تجاری کشورهای آسیای میانه، مهم‌ترین چالش توسعه دیپلماسی خراسان رضوی با آسیای میانه‌اند. در نهایت، با توجه به اینکه خراسان رضوی قطب تولید مواد غذایی بوده و بیشترین تراز منفی منابع آبی را در بین استان‌های کشور دارد و از طرف دیگر، آسیای میانه از بازار بالقوه‌ای بالغ بر ۷۳ میلیون نفر برخوردار بوده، سهم بالایی از مساحت آن به اراضی کشاورزی اختصاص داشته و برخی از کشورهای آن از وفور منابع آبی برخوردارند، توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با منطقه مذکور به ویژه در قالب صادرات مواد غذایی و کشت فراسرزمینی محصولات کشاورزی با نیاز آبی بالا پیشنهاد شد.

کلیدواژه‌ها: دیپلماسی اقتصادی، آسیای میانه، ماتریس، کشت فراسرزمینی، خراسان رضوی.

نوع مقاله: پژوهشی.

* استادیار اقتصاد کشاورزی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول) m.fahimifard@agri-peri.ac.ir

** استادیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، مشهد، ایران.

*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و زبان‌های خارجی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، مشهد، ایران.

مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ۱۴۰۰، دوره چهارم، شماره دوم، ۷۶۹-۷۶۹.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۷

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.

۱. مقدمه

دیپلماسی اقتصادی مجموعه‌ای از روش‌ها و فرایندهای تصمیم‌گیری بین‌المللی است که با فعالیت‌های اقتصادی برون‌مرزی نقش‌آفرینان دولتی و غیردولتی در جهان واقع ارتباط دارد. دیپلماسی اقتصادی در دوران پس از جنگ سرد و گسترش فرایند جهانی شدن مطرح شد و امروزه به‌عنوان یکی از ابزارهای نوین، کارآمد و قدرتمند، کنش در فضای بین‌الملل در برابر دیپلماسی سنتی قرار گرفته است (Bergeijk and Moons, 2018). اساس شکل‌گیری دیپلماسی اقتصادی مبنی بر کاستی‌های دیپلماسی سنتی برای تحقق اهداف سیاست‌گذاری و تأمین منافع بازیگران دولتی و غیردولتی عرصه بین‌الملل در چارچوب تعاملات فزاینده و چندوجهی اقتصاد جهانی است. بنابراین دیپلماسی اقتصادی ابزاری برای تأمین منافع طراحان و بازیگران دولتی و غیردولتی در عصر جهانی شدن محسوب می‌شود. مسائلی از قبیل ثبات اقتصادی، امنیت غذایی، تأمین مسکن، مبارزه با فقر، حفظ محیط زیست، بهداشت و سلامت، آموزش، اشتغال‌آفرینی، سرمایه‌گذاری، سیاست‌های صنعتی، قانون رقابت و منطقه‌گرایی از مقوله‌های مورد توجه دیپلماسی اقتصادی‌اند (کاشیان، ۱۳۹۸).

به عقیده بارانای (Baranay, 2009)، دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی کشورها ریشه دارد و سازوکاری است که زمینه‌ساز دستیابی به موفقیت‌های پربار تجارت و روابط اقتصادی در سطوح دوجانبه و چندجانبه است. از دیدگاه او دیپلماسی اقتصادی ابزاری در خدمت توسعه همکاری‌های مؤثر میان کشورها و مناطق مختلف جهان است (صبوری و صالحیان، ۱۳۹۶). از طرف دیگر، جمهوری اسلامی ایران از کشورهایی است که طی چند دهه گذشته آماج تحریم‌های گسترده غرب قرار گرفت (ارغوانی پیرسلامی و اسماعیلی، ۱۳۹۸). دیپلماسی اقتصادی به‌ویژه با کشورهای منطقه از جمله آسیای میانه راهبردی است که ایران می‌تواند برای شکست یا کاهش تأثیر تحریم استفاده کند (کاشیان، ۱۳۹۸). آسیای میانه سرزمین پهناوری در قاره آسیاست که هیچ مرزی با آب‌های آزاد جهان ندارد و در خشکی

محصور است. این منطقه از پنج جمهوری نوظهور جدا از اتحاد شوروی سابق یعنی ازبکستان، تاجیکستان، ترکمنستان، قزاقستان و قرقیزستان تشکیل شده است. علاوه بر این، آسیای میانه گذشته از سابقه و جایگاه فرهنگی و تمدنی دیرپا و اهمیت تجاری فراوان خود در گذرگاه شرق و غرب راه تاریخی ابریشم، در قرون معاصر نیز به واسطه برخورداری از منابع طبیعی (نفت، گاز، موقیت جغرافیایی و ...) و انسانی (ویژگی های جمعیت، قومی، مذهبی و ...) از اهمیت ژئوپلیتیک زیادی برای بازیگران منطقه ای و فرامنطقه ای برخوردار شده است (کوهکن و رحیمی نژاد، ۱۳۹۸).

بنابراین، در صورتی که سیاست گذاران و برنامه ریزان کشور بتوانند فرصت ها و چالش های فعال کردن دیپلماسی اقتصادی با منطقه یاد شده را به خوبی ارزیابی کنند، زمینه های بهره برداری و انتفاع حداکثری از دیپلماسی اقتصادی بیش از پیش نمایان خواهد شد. بی تردید، لازمه این امر، شناخت دقیق وضعیت موجود و بررسی علمی راهبردهای توسعه دیپلماسی اقتصادی کشور با منطقه مذکور است. از این رو، در این مطالعه به بررسی نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه همکاری های اقتصادی ایران به ویژه استان خراسان رضوی با آسیای میانه در قالب بررسی فرصت ها و چالش های این حوزه پرداخته می شود. برای این منظور در بخش اول مقاله ابتدا ادبیات موضوع در قالب وابستگی های متقابل ایران و کشورهای آسیای میانه و سپس به مرور پیشینه تحقیقات داخلی و خارجی مرتبط پرداخته شده است. بخش دوم روش شناسی تحقیق بررسی شده، بخش سوم یافته های تحقیق ارائه شده، بخش چهارم به نتیجه گیری و در نهایت بخش پنجم به ارائه پیشنهادها اختصاص داده شده است.

۲. ادبیات موضوع

۲-۱. وابستگی های متقابل ایران و کشورهای آسیای میانه

از جمله مهم ترین وابستگی های متقابل جغرافیایی و ژئوپلیتیکی ایران و کشورهای آسیای میانه، مزیت های موقعیت ترانزیتی ایران برای دسترسی و ارتباط کشورهای

مذکور به آب‌های آزاد و برعکس موقعیت ترانزیتی برخی از این کشورها برای ارتباط ایران با دیگر کشورهای آسیای میانه و نیز اروپاست (سجادپور، حسینی و نیرآبادی، ۱۳۹۹). همچنین، اشتراکات فرهنگی ایران و برخی از کشورهای آسیای میانه دیگر مقوله مهمی است که فضای جغرافیایی ایران و برخی از کشورهای مذکور را به هم پیوند می‌دهد تا جایی که می‌توان فضای جغرافیایی طرفین را مکمل سیاسی و اقتصادی یکدیگر در نظر گرفت (دهقانی فیروزآبادی و دامن پاک جامی، ۱۳۹۵). بی‌تردید فضای جغرافیایی ایران حلقه اتصال و حائل بین آب‌های آزاد جنوب و گستره جغرافیایی پهناور آسیای مرکزی، قفقاز، روسیه و حتی کشورهای اروپای شرقی است. اما استفاده از این مسیر هنگامی برای مناطق یاد شده مفید خواهد بود که مسیر جایگزینی وجود نداشته باشد. در بین مناطق یاد شده غیر از آسیای میانه بقیه از طریق دریای سیاه به صورت غیرمستقیم به دنیای خارج دسترسی دارند، اما ارتباط این منطقه به صورت مستقیم به دنیای خارج میسر نیست، بلکه فضاهای جغرافیایی محیطی، مکمل مواصلاتی و ارتباطی این منطقه‌اند و این ویژگی جغرافیایی دلیل اصلی بزرگ‌ترین مشکل ژئوپلیتیکی این منطقه یعنی انزوای جغرافیایی آن است (کوهکن و رحیمی‌نژاد، ۱۳۹۸). منطقه آسیای میانه برای ارتباط با دنیای خارج به‌طور هم‌زمان می‌تواند از راه‌های ارتباطی روسیه، چین، افغانستان - پاکستان، آذربایجان - گرجستان - ترکیه و ایران بهره‌برد. با این حال استفاده از همه این راه‌ها به یک میزان از بهره اقتصادی و سیاسی برخوردار نیست. در واقع استفاده از مسیر روسیه باعث وابستگی بیش‌ازپیش آسیای میانه به روسیه خواهد شد و وابستگی سیاسی و اقتصادی دیرین این منطقه به روسیه را تقویت خواهد کرد و این مسئله‌ای است که کشورهای آسیای میانه از آن دوری می‌کنند (دامن پاک جامی، ۱۳۹۸). همچنین استفاده از مسیر افغانستان - پاکستان نیز به دلیل مسائل امنیتی منطقه چندان فایده ندارد. با این حال سه مسیر دیگر به دلایل مختلفی حامل بار سیاسی مثبت برای آسیای میانه‌اند؛ در واقع مسیر آذربایجان - گرجستان - ترکیه علاوه بر جلب حمایت‌های سیاسی - اقتصادی غرب و ترکیه، با توجه به زمینه‌ها

و اشتراکات سیاسی موجود بین کشورهای ترک منطقه می‌تواند زمینه‌های ایجاد هم‌گرایی منطقه‌ای بین کشورهای ترک‌زبان را مهیا کند. همچنین راه‌اندازی خط لوله باکو - تفلیس - جیحان و نیز اقدامات اخیر آذربایجان، گرجستان و ترکیه برای ساخت راه‌آهن باکو - تفلیس - قارص نمود همکاری‌های موجود برای ارتباط این منطقه با دنیای خارج است. ولی این راه‌آهن کوچک، بخش کلیدی کریدور حمل‌ونقل شرق - غرب محسوب می‌شود که همین امر ممکن است جمهوری‌های دیگر شوروی سابق را برای پیوستن به آن تشویق کند (موسوی صفائی و ایمانی، ۱۳۹۶). مسیر چین نیز از طرفی می‌تواند باعث جلب کمک‌های اقتصادی چین به منطقه شود و از طرف دیگر قدرت سیاسی آسیای مرکزی را در حمایت از حقوق منطقه ترکستان شرقی در داخل مرزهای چین بالا ببرد. مهم‌ترین مزیت مسیر ایران برای این منطقه کوتاه بودن و بهره اقتصادی آن است. این در حالی است که ایران نیز به فضای جغرافیایی برخی از این کشورها برای ارتباط با سایر کشورهای منطقه نیاز دارد. با این حال با توجه به حمایت‌های اقتصادی غرب از کشورهای منطقه، ایران هنوز نتوانسته است از تمام مزیت‌های سیاسی و اقتصادی فضای جغرافیایی خود در این زمینه بهره ببرد. البته راه‌اندازی کریدور شمال - جنوب و نیز عبور بخشی از کریدور شرق - غرب از ایران از واقعیت‌هایی است که نمی‌توان آنها را نادیده گرفت. شایان ذکر است ساخت و تکمیل راه‌آهن قزاقستان - ترکمنستان - ایران به‌رغم واقعیت‌های سیاسی حاکم بر منطقه می‌تواند دریچه تازه‌ای در رویکردهای ژئوپلیتیکی منطقه آسیای میانه به‌وجود آورد (ارغوان پیرسلامی و غلامی، ۱۳۹۷). موضوع مهم دیگر درباره پیوستگی‌های متقابل جغرافیایی و ژئوپلیتیکی ایران و برخی از کشورهای آسیای میانه اشتراکات فرهنگی ایران و برخی از این کشورهاست. در حال حاضر، ایران بر این نظر است بخش بزرگی از منطقه با تاریخ ایران ارتباط دارد و حوزه فرهنگی ایران محسوب می‌شود. با این حال تکیه بر اینکه بخش بزرگی از این منطقه با تاریخ ایران مرتبط بوده است، دلیل کافی برای تعمیق روابط متقابل نیست. در واقع، مهم این است که رویکردها و تمایلات

موجود در منطقه درخصوص دولت ایران و جامعه ایرانی چیست؟ بنابراین تکیه بر این عامل هنگامی مفید خواهد بود که زمینه‌های لازم فراهم باشند (سجادپور، حسینی و نیرآبادی، ۱۳۹۹). بی‌تردید یکی از زمینه‌های اشتراک فرهنگی بین ایران و بیشتر کشورهای منطقه وجود ترک‌های آذربایجانی در ایران است. در حال حاضر با توجه به نظام متمرکز سیاسی، اقتصادی و فرهنگی حاکم بر ایران و اینکه این بخش از جمعیت ایران عقبه فضایی - جغرافیایی و رای مرزهای ایران در منطقه قفقاز و آسیای میانه را دارد، هرگونه داعیه ملی‌گرایی ترک در منطقه می‌تواند چالش‌های سیاسی مهمی برای ایران در برداشته باشد. علاوه بر این، برخی مسئولان کشور معتقدند تحولات ایجاد شده در جمهوری‌های آسیای میانه و قفقاز، پیشینه و وجهه دینی دارد. در همین راستا، بعد از استقلال این جمهوری‌ها، رویکرد اصلی فعالیت دولت ایران در برابر آن‌ها کاملاً با صبغه دینی و ایدئولوژیکی همراه بوده و به نظر می‌رسد با توجه به رویکردهای سیاسی متفاوت دولت‌های منطقه با سیاست‌های خارجی ایران، این رویکرد منزلت و موفقیت ژئوپلیتیکی مناسبی از ایران در این کشورها به جای نگذاشته است. با این حال روشن است که با برقراری و حفظ روابط اقتصادی، این کشورها می‌توانند به بازار و فرصت بزرگی برای ایران تبدیل شوند (Damanpak Jami, 2019).

۲-۲. پیشینه تحقیق ژئوپلیتیکی و مطالعات فرهنگی

دانش‌نیا (۱۳۹۳) در تحقیقی تلاش کرد به این پرسش پاسخ دهد که چه رابطه‌ای بین دیپلماسی و توسعه در چارچوب اقتصاد سیاسی جهانی وجود دارد و راهبرد توسعه صادرات غیرنفتی چه الزاماتی را فراروی دستگاه دیپلماسی و وزارت خارجه جمهوری اسلامی ایران قرار می‌دهد؟ نتایج نشان داد دیپلماسی اقتصادی ایران راهبردی کارگشاست و نه آن‌گونه که پارادایم‌های امنیت‌محور تأکید می‌کنند، با نگاهی تدافعی - امنیتی و انزواگرایانه به ظرفیت‌های محدود ملی اکتفا کند و نه آن‌گونه که نگاه لیبرالی تجویز می‌کند، با به انفعال کشاندن دولت و حاشیه‌ای کردن آن از عرصه توسعه

اقتصادی، امکان هدایت و جهت‌دهی توسعه را از دولت سلب کند. بلکه راهبرد سومی باید اتخاذ کرد که تلفیقی از هر دو دیدگاه یاد شده باشد. جیانگونگ، جیانگ و ژو (Jianhong, Jiang and Zhou, 2014) به بررسی تأثیر فعالیت‌های دیپلماتیک بر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی چین در ۱۳۱ کشور طی دوره ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۰ با استفاده از مدل تصحیح خطای استاندارد تابلویی پرداختند. نتایج مطالعه آنان نشان داد فعالیت‌های دیپلماتیک دوستانه دوجانبه به افزایش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی منجر شده است و عوامل اقتصادی و نهادی باعث تقویت تأثیر مثبت فعالیت‌های دیپلماتیک بر افزایش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی می‌شود. پاپادیمتریو و پیستیکو (Papadimitriou and Pistikou, 2015) به بررسی تأثیر دیپلماسی اقتصادی بر ایجاد امنیت ملی پرداختند. برای این منظور آنان دو کشور با ویژگی‌های متفاوت در تجارت، دستاوردهای نسبی و اتحاد مانند انگلستان و اسپانیا را در نظر گرفتند. نتایج مطالعه آنان نشان داد اگرچه دیپلماسی اقتصادی باعث افزایش نفوذ و تأثیر دولت‌ها بر یکدیگر می‌شود، اما نمی‌تواند آنان را از مناقشه یا جنگ بازدارد. مونز و برژیک (Moons and Bergeijk, 2016) به بررسی تأثیر دیپلماسی اقتصادی بر جریان‌های تجاری و سرمایه‌گذاری با روش فراتحلیل پرداختند. نتایج مطالعه آنان نشان داد دیپلماسی اقتصادی تأثیر مثبت و معناداری بر حجم تجارت بین کشورها دارد و به افزایش سرمایه‌گذاری خارجی بین آنها منجر می‌شود. نوز (Neves, 2017) به بررسی ارتباط بین دیپلماسی اقتصادی، ژئواکونومی (اقتصاد ژئوپلیتیکی) و استراتژی روابط خارجی در کشور پرتغال پرداختند. برای این منظور در این مطالعه چالش‌هایی که پدیده جهانی شدن به دولت‌ها و جوامع را تحمیل می‌کند و همچنین استراتژی‌های مواجهه با آن به‌ویژه بازطراحی ساختار روابط بین‌الملل براساس دیدگاه دیپلماسی اقتصادی و ارتباطات جدید در قالب ژئواکونومی با مطالعه موردی روابط بین‌الملل کشور پرتغال طی دوره ۲۰۱۵-۲۰۰۲ بررسی شده است. طراحی چارچوب مفهومی نشان داد که دیپلماسی اقتصادی دربردارنده یک نوآوری برجسته و تغییر در روابط خارجی براساس

دیدگاهی همه‌جانبه از ابعاد اقتصادی، سیاسی و امنیتی است. ارغوانی پیرسلامی و غلامی (۱۳۹۷) به دنبال بررسی این پرسش بودند که قوانین برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه از چه نقاط ضعفی در حوزه دیپلماسی اقتصادی رنج می‌برند؟ نتایج نشان داد که جذب سرمایه خارجی در ایران موانع گوناگونی مانند فقدان هماهنگی نهادهای مختلف دولتی و غیردولتی دارد و عدم طرح ضمانت اجراهای کافی و مناسب در متن قوانین توسعه ایرادی عام و مشکل‌ساز بوده است. ارغوانی پیرسلامی و اسمعیلی (۱۳۹۸) به بررسی چالش‌ها و موانع دیپلماسی اقتصادی ایران در منطقه خاورمیانه پرداختند. آنها دریافتند عواملی همچون فقدان تعریف روشن از مفهوم، الگوهای متفاوت و مبهم توسعه، عدم تعیین کارگزار اصلی در این حوزه، تسلط نگاه امنیتی - نظامی بر سیاست خارجی در سطح ملی، محیط امنیتی خاورمیانه، اقتصادهای مشابه و نه مکمل، ضعف چندجانبه‌گرایی اقتصادی و مبادلات اقتصادی فرامنطقه‌ای در سطح منطقه‌ای و در نهایت مداخلات قدرت‌های فرامنطقه‌ای در ترتیبات منطقه‌ای و پیامدهای بحران‌های اقتصادی بین‌المللی در سطح جهانی، مهم‌ترین چالش‌های دیپلماسی اقتصادی ایران در خاورمیانه به‌شمار می‌روند. کاشیان (۱۳۹۸) در تحقیقی به این سؤال پاسخ داد که با در نظر گرفتن نقش صادرات در رونق اقتصادی و اهمیت دیپلماسی اقتصادی در توسعه صادرات خصوصاً در دوره تحریم، کدام یک از کشورهای جهان، بالاترین مزیت نسبی در صادرات محصولات ایرانی را به‌خود اختصاص داده است؟ نتایج تحقیق برخلاف تصورات رایج دلالت بر آن دارد که دیپلماسی اقتصادی ایران نیاز به یک چرخش جدی در هدف‌گذاری خود از کشورهای توسعه‌یافته غربی و شرقی به کشورهای کم‌تر توسعه‌یافته و در حال توسعه به‌ویژه همسایه ایران دارد. راه‌نجات (۱۳۹۸) به بررسی چالش‌های دیپلماسی اقتصادی دولت یازدهم در سازمان همکاری‌های اقتصادی (اگو) پرداخت. برای این منظور اطلاعات لازم با مصاحبه با نخبگان دیپلماسی ایران گردآوری شده است. نتایج نشان داد عدم تمایل سفرا به دیپلماسی اقتصادی، بلا تکلیفی سفرا، فقدان یا ضعف رایزن بازرگانی، روابط سفیر و

نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه ... (سیدمحمد فهیمی فرد، حمید سعیدی جوادی و ... ۷۷۷

رایزن بازرگانی، روابط سفارت با تجار و روابط سفارت با اتاق‌های بازرگانی مهم‌ترین دلایل شکست دیپلماسی اقتصادی ایران در سازمان همکاری‌های اقتصادی است. پترنل و گرس (Peternel and Gress, 2021) با استفاده از مدل تجارت بین‌المللی جاذبه، به بررسی اثربخشی دیپلماسی اقتصادی در کشور کرواسی پرداختند. برای این منظور آنان از حجم کل صادرات این کشور به‌عنوان شاخصی برای موفقیت دیپلماسی اقتصادی استفاده کردند. آنان دریافتند بین کل صادرات و تولید ناخالص داخلی، فاصله جغرافیایی و منابع انسانی به‌کارگرفته شده در بخش دیپلماسی ارتباط معناداری وجود دارد.

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد از یک طرف، توسعه دیپلماسی اقتصادی از اهمیت انکارناپذیری برخوردار است به‌ویژه برای کشور ایران که تحت تأثیر شدیدترین تحریم‌های اقتصادی قرار دارد و از طرف دیگر، مطالعات معدودی به‌ویژه در خصوص دیپلماسی اقتصادی ایران با کشورهای آسیای میانه صورت پذیرفته است. بنابراین در این تحقیق با استفاده از مدل ماتریس سوات (Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats) در قالب شناسایی نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها، چالش‌ها و استراتژی‌ها و همچنین مطالعه موردی استان خراسان رضوی پرداخته شده است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

در این مطالعه به‌منظور دستیابی به اهداف تحقیق از ماتریس سوات استفاده می‌شود. تحلیل سوات در مفهوم کلی، ابزاری برای بهره‌برداری در مراحل مقدماتی تصمیم‌گیری و به‌عنوان پیش‌درآمد برنامه‌ریزی راهبردی در نوع کاربردی است. تحلیل سوات، تحلیلی منظم برای شناسایی معیارها، زیرمعیارها و تدوین استراتژی در راستای تطابق مناسب میان آنهاست. از دیدگاه این مدل، راهبرد مناسب، قوت‌ها و فرصت‌ها را به حداکثر و ضعف‌ها و چالش‌ها را به حداقل می‌رساند. حاصل جایگذاری معیارها و زیرمعیارهای سوات، تشکیل ماتریس آن بوده و از ترکیب آنها استراتژی‌ها یا راهبردهای مختلف ارائه می‌شود (Dyson, 2004). جدول ۱ ماتریس سوات و نحوه تعیین استراتژی‌ها را نشان

می‌دهد.

جدول ۱. ماتریس سوات و نحوه تعیین استراتژی‌ها

	نقاط قوت (S)	نقاط ضعف (W)	SWOT
فرصت‌ها (O)	استراتژی توسعه‌ای (SO)	استراتژی بازنگری (WO)	فرصت‌ها (O)
چالش‌ها (T)	استراتژی تنوع (ST)	استراتژی محافظه‌کارانه (WT)	چالش‌ها (T)

Source: Dyson, 2004.

همچنین، از آنجاکه در این مطالعه به بررسی نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه همکاری‌های اقتصادی ایران با کشورهای آسیای میانه با مطالعه موردی استان خراسان رضوی پرداخته می‌شود، جامعه آماری پژوهش حاضر شامل خبرگان اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی استان خراسان رضوی و نمایندگی وزارت امور خارجه در شمال شرق کشور است، که حداقل ۱۰ سال سابقه تجارت و همکاری با کشورهای آسیای میانه را دارند. برای تعیین حجم نمونه از روش نمونه‌گیری گلوله برفی (Snowball Sampling) استفاده شد. این نوع نمونه‌گیری روشی غیراحتمالی است که حالت انتخاب تصادفی دارد و به‌طور گسترده در تحقیقات کیفی استفاده می‌شود. در این روش پژوهشگر ابتدا افرادی را شناسایی می‌کند و پس از دریافت اطلاعات از آنها می‌خواهد فرد یا افراد دیگری را به وی معرفی کنند (Noj, 2009). براساس این حجم نمونه ۲۵ نفر تعیین شد. در نهایت، داده‌های مورد نیاز برای بررسی وضعیت موجود ایران و کشورهای آسیای میانه از سایت بانک جهانی و داده‌های تجزیه و تحلیل نتایج با توزیع پرسشنامه مربوط به ماتریس سوات بین خبرگان گردآوری شد.

۴. بحث

۴-۱. بررسی وضعیت موجود دیپلماسی اقتصادی ایران و کشورهای آسیای میانه

در این بخش پس از مقایسه آماری وضعیت اقتصادی ایران با کشورهای آسیای میانه، نتایج بررسی نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها و چالش‌های دیپلماسی اقتصادی ایران

نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه ... (سیدمحمد فهیمی فرد، حمید سعیدی جوادی و ...) ۷۷۹

در همکاری اقتصادی استان خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه ارائه می‌شود.
 شکل ۱ پراکندگی جغرافیایی کشورهای آسیای میانه را نشان می‌دهد:

شکل ۱. پراکندگی جغرافیایی کشورهای آسیای میانه

همچنین، شاخص‌های مقایسه‌ای ایران و کشورهای آسیای میانه برای توسعه دیپلماسی اقتصادی، در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. مقایسه شاخص‌های اقتصادی ایران با کشورهای آسیای میانه

شاخص	واحد	بیشترین	کم‌ترین	شاخص ایران	رتبه ایران
۱. مساحت	هزار کیلومتر مربع	قزاقستان (۲۷۲۵)	قرقیزستان (۲۰۰)	۱۷۴۵	۲
۲. کل جمعیت	میلیون نفر	ازبکستان (۳۳/۵۸)	ترکمنستان (۵/۹۴)	۸۲/۹۱	۱
۳. نرخ رشد جمعیت	درصد	تاجیکستان (۲/۳۹)	قزاقستان (۱/۲۹)	۱/۳۵	۵
۴. شاخص توسعه انسانی	امتیاز بین ۰ و ۱	قزاقستان (۰/۶۹)	تاجیکستان (۰/۵۳)	۰/۵۹	۳

شاخص	واحد	بیشترین	کم‌ترین	شاخص ایران	رتبه ایران
۵. تولید ناخالص داخلی	میلیارد دلار به قیمت ثابت سال ۲۰۱۰	قزاقستان (۲۱۳/۲۵)	قرقیزستان (۷/۲۱)	۴۹۱/۰۶	۱
۶. سرانه تولید ناخالص داخلی	هزار دلار به قیمت ثابت سال قزاقستان ۲۰۱۰	قزاقستان (۱۱/۵۲)	تاجیکستان (۱/۱۲)	۵/۹۲	۲
۷. سهم تجارت از تولید ناخالص داخلی	درصد	قرقیزستان (۱۰۳/۰۸)	ترکمنستان (۳۵/۱۶)	۵۶/۱۷	۵
۸. ارزش صادرات کالاها و خدمات	میلیارد دلار به قیمت ثابت سال قزاقستان ۲۰۱۰	قزاقستان (۷۶/۴۶)	تاجیکستان (۰/۷۷)	۹۰/۳۰	۱
۹. ارزش واردات کالاها و خدمات	میلیارد دلار به قیمت ثابت سال قزاقستان ۲۰۱۰	قزاقستان (۶۹/۱۲)	تاجیکستان (۳/۴۲)	۲۲/۰۶	۲
۱۰. سهم بخش صنعت از ارزش افزوده کل اقتصاد	درصد	ترکمنستان (۵۶/۹۷)	تاجیکستان (۲۷/۴۰)	۳۱/۶۸	۲
۱۱. سهم بخش صنعت از کل اشتغال	درصد	ترکمنستان (۳۹/۸۳)	تاجیکستان (۱۵/۷۹)	۳۱/۳۹	۲
۱۲. سهم بخش کشاورزی از ارزش افزوده کل اقتصاد	درصد	ازبکستان (۲۵/۵۲) قزاقستان (۴/۴۷)	قزاقستان (۴/۴۷)	۱۲/۱۸	۵
۱۳. سهم بخش کشاورزی از کل اشتغال	درصد	تاجیکستان (۴۴/۷۲)	قزاقستان (۱۴/۸۶)	۱۷/۳۷	۶
۱۴. سهم مساحت اراضی کشاورزی از کل اراضی	درصد	قزاقستان (۸۰/۰۲)	تاجیکستان (۳۴/۰۶)	۲۸/۲۱	۶
۱۵. میانگین بارندگی	میلیمتر در سال	تاجیکستان (۶۹۱)	ترکمنستان (۱۶۱)	۲۲۸	۴
۱۶. سهم بخش خدمات از ارزش افزوده کل اقتصاد	درصد	قزاقستان (۵۵/۵۳)	ترکمنستان (۲۸/۱۴)	۵۵/۸۳	۱

شاخص	واحد	بیشترین	کم‌ترین	شاخص ایران	رتبه ایران
۱۷. سهم بخش خدمات از کل اشتغال	درصد	قزاقستان (۶۴/۱۶)	تاجیکستان (۳۹/۴۹)	۵۱/۲۴	۴
۱۸. سهولت راه‌اندازی کسب و کار	امتیاز بین ۰ تا ۱۰۰	قزاقستان (۷۹/۵۶)	تاجیکستان (۶۱/۲۷)	۵۸/۵۵	۶
۱۹. مدت زمان لازم برای تأسیس کسب‌وکار	روز	قرقیزستان (۱۰)	ازبکستان (۳)	۷۲/۵	۶
۲۰. تعداد بانک‌های تجاری	به‌ازای هر ۱۰۰ هزار نفر	ازبکستان (۳۴/۱۹)	قزاقستان (۷/۹۶)	۳۱/۰۹	۲
۲۱. درصد کاربران اینترنت به کل جمعیت	درصد	قزاقستان (۸۱/۸۸)	ترکمنستان (۲۱/۲۵)	۷۰/۰	۲

Source: World bank, 2020.

یافته‌های فوق این واقعیت را تبیین می‌کند که منطقه آسیای میانه با جمعیتی بالغ بر ۷۳ میلیون نفر، از فرصت‌های فراوان اقتصادی برای توسعه دیپلماسی اقتصادی ایران، به‌ویژه در حوزه کشاورزی برخوردار است. زیرا سهم اراضی کشاورزی از کل مساحت کشور در آنها بالا بوده و از منابع آبی فراوان برخوردارند. بنابراین امکان توسعه کشت فراسرزمینی ایران در این منطقه به‌ویژه برای محصولات کشاورزی با نیاز آبی بالا وجود دارد.

۴-۲. نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها و چالش‌های توسعه دیپلماسی اقتصادی استان خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه

سند چشم‌انداز ایران در افق ۱۴۰۴، جایگاه اقتصادی کشور را در صدر کشورهای منطقه جنوب غرب آسیا قرار داده و این منطقه را به چهار زیربخش «آسیای میانه»، «قفقاز»، «خاورمیانه» و «کشورهای همسایه» تقسیم کرده است. آسیای میانه حدود ۳۴ درصد از مساحت منطقه سند چشم‌انداز ایران در افق ۱۴۰۴ را دربرگرفته و حدود ۱۳ درصد از

جمعیت منطقه سند مذکور را به‌خود اختصاص داده، ولی تنها حدود ۵ درصد از کل تولید ناخالص منطقه سند چشم‌انداز ایران در افق ۱۴۰۴، در آن محقق شده است. برخی از کارشناسان (دهقانی فیروزآبادی و دامن‌پاک، ۱۳۹۵؛ کوهکن و رحیمی‌نژاد، ۱۳۹۸) پتانسیل مبادلات تجاری ایران با آسیای میانه را بسیار بیشتر از میزان موجود می‌دانند. پتانسیلی که در بین این کشورها متفاوت است از جمله نرخ تعرفه واردات که بین ۵/۰ درصد برای ترکمنستان تا ۱۹ درصد برای ازبکستان متفاوت است. جدول ۳ عمده‌ترین شرکای تجاری کشورهای آسیای میانه را نشان می‌دهد.

جدول ۳. عمده‌ترین شرکای تجاری کشورهای آسیای میانه

ردیف	کشور	اولویت شرکای عمده تجاری
۱	تاجیکستان	چین، روسیه، قزاقستان، ایران
۲	قزاقستان	روسیه، چین، تاجیکستان، ایران
۳	ازبکستان	روسیه، قزاقستان، چین، ترکیه، ایران
۴	ترکمنستان	ترکیه، روسیه، چین، افغانستان، ایران
۵	قرقیزستان	روسیه، چین، قزاقستان، ازبکستان، ایران

Source: World bank, 2020.

یافته‌های فوق نشان می‌دهد برای پنج کشور آسیای میانه، ایران آخرین شریک تجاری محسوب می‌شود که این مسئله بیانگر لزوم توجه بیش‌ازپیش به توسعه دیپلماسی اقتصادی کشور با آسیای میانه است. از طرف دیگر، استان خراسان رضوی، واقع در شمال شرق ایران، به دلیل قرار داشتن بارگاه مقدس امام رضا (ع) در آن، هر ساله میزبان میلیون‌ها گردشگر است. همچنین ۸۳۴ کیلومتر مرز مشترک با دو کشور افغانستان و ترکمنستان، امکان انجام فعالیت‌های اثربخش در راستای مناسبات اقتصادی و فرهنگی با این دو کشور و آسیای میانه را فراهم می‌کند. استان خراسان رضوی با جمعیتی بالغ بر ۶ میلیون نفر و مساحتی حدود ۷ درصد کل کشور از مراکز مهم

اقتصادی ایران در بخش های خدمات، صنعت و کشاورزی به شمار می آید. این استان از دیرباز به عنوان منطقه ای مهم از لحاظ خدمات، کشاورزی و صنعت شناخته شده است. سهم اشتغال استان در بخش های گوناگون به ترتیب: خدمات ۴۲/۶ درصد، صنعت ۲۸/۸ درصد و کشاورزی ۲۸/۵ درصد است. استان خراسان رضوی قطب تولید محصولات غذایی کشور و به عنوان دومین استان از نظر سطح زیرکشت محصولات کشاورزی و حائز رتبه های بالا در تولید محصولات کشاورزی است. خراسان رضوی همچنین دروازه شرق ایران و شاهراه ترانزیتی کالا در شمال شرق برای کشورهای آسیای میانه، افغانستان و پاکستان به شمار می آید. اما یکی از محدودیت های اصلی توسعه اقتصادی در استان خراسان رضوی، وضعیت منابع آبی است. به طوری که این استان در میان سایر استان های کشور بیشترین تراز منفی منابع آبی زیرزمینی معادل ۱/۲۸ میلیارد مترمکعب در سال را دارد (وب سایت استانداری خراسان رضوی، ۱۳۹۹). در شکل ها و جدول های ذیل مهم ترین مزایای اقتصادی استان خراسان رضوی در حوزه های مختلف کشاورزی، صنعت، معدن و خدمات به تصویر کشیده شده است.

مأخذ: وب سایت استانداری خراسان رضوی، ۱۳۹۹.

شکل ۲. برخی از مهم ترین مزایای اقتصادی استان خراسان رضوی

مأخذ: وبسایت استانداری خراسان رضوی، ۱۳۹۹.

شکل ۳. برخی از مهم‌ترین مزایای اقتصادی استان خراسان رضوی در بخش کشاورزی

جدول ۴. برخی از صنایع دارای مزیت استان خراسان رضوی

رتبه در کشور	عنوان صنعت	رتبه در کشور	عنوان صنعت
۴	چرم و مصنوعات چرمی	۱	غذایی و آشامیدنی
۵	مبلمان و صنایع چوبی	۳	پوشاک
۶	لاستیک و پلاستیک	۲	ماشین‌آلات و وسایل نقلیه

مأخذ: وبسایت استانداری خراسان رضوی، ۱۳۹۹.

مأخذ: وبسایت استانداری خراسان رضوی، ۱۳۹۹.

شکل ۴. برخی از مهم‌ترین مزایای اقتصادی استان خراسان رضوی در بخش معدن

از طرف دیگر، استان خراسان رضوی نقش عمده‌ای در وضعیت تجارت خارجی ایران بازی می‌کند. صادرات استان خراسان رضوی ۴ درصد سهم ارزشی صادرات کشور را به خود اختصاص داده است. هم‌جواری استان خراسان رضوی با تعدادی از کشورهای آسیای میانه نیز این استان را به یک قطب صادراتی کشور تبدیل کرده است. میزان صادرات غیرنفتی استان خراسان رضوی ۱/۸ میلیارد دلار است که بخش اعظمی از این صادرات به کشورهای آسیای میانه انجام می‌گیرد. علاوه بر این، هم‌جواری استان خراسان رضوی با آسیای مرکزی و ویژگی‌های ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک این منطقه جایگاه ویژه‌ای در ملاحظات امنیتی - اقتصادی کشور ایجاد کرده است. استان خراسان رضوی بیش از ۳۳ درصد از سهم صادرات به آسیای میانه را در اختیار دارد که در سال‌های اخیر کاهش داشته و بیانگر لزوم توجه بیشتر به فعال‌سازی دیپلماسی اقتصادی استان خراسان رضوی با منطقه آسیای میانه است. جدول ۵ سهم استان خراسان رضوی را از صادرات کالا به کشورهای آسیای میانه نشان می‌دهد.

جدول ۵. سهم استان خراسان رضوی از صادرات کالا به کشورهای آسیای میانه (درصد)

سال	ترکمنستان	تاجیکستان	قزاقستان	قرقیزستان	ازبکستان	میانگین
۱۳۹۰	۵۶	۷۲	۴۰	۸۳	۴۸	۵۹,۸
۱۳۹۱	۵۶	۶۴	۴۰	۸۹	۴۷	۵۹,۲
۱۳۹۲	۴۹	۵۴	۳۱	۸۳	۳۷	۵۰,۸
۱۳۹۳	۴۸	۵۸	۳۳	۸۴	۳۲	۵۱,۰
۱۳۹۴	۳۳	۶۱	۲۹	۸۴	۱۷	۴۴,۸
۱۳۹۵	۴۰	۶۰	۲۸	۸۴	۲۲	۴۶,۸
۱۳۹۶	۴۲	۴۹	۲۴	۶۲	۴۹	۴۵,۲
۱۳۹۷	۴۱	۳۴	۲۶	۷۱	۱۲	۳۶,۸
۱۳۹۸	۳۹	۳۳	۲۵	۶۶	۱۲	۳۵,۰
۱۳۹۹	۳۷	۳۳	۲۳	۶۳	۱۱	۳۳,۴
میانگین	۴۴,۱	۵۱,۸	۲۹,۹	۷۶,۹	۲۸,۷	

مأخذ: وبسایت گمرک جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۰.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، کشورهای آسیای میانه سهم زیادی از ارزش صادراتی استان خراسان رضوی را تشکیل می‌دهند. توجه به این سهم از صادرات و تلاش در راستای افزایش آن، می‌تواند نقش به‌سزایی در توسعه تجارت استان با همسایگان داشته باشد. در حوزه کشورهای آسیای میانه بیشترین سهم مربوط به تاجیکستان و قرقیزستان است. البته کشور ترکمنستان نیز سهم زیادی از ارزش دلاری صادرات استان را به‌خود اختصاص داده است. به‌طورکلی، همان‌طورکه آمار و ارقام نشان می‌دهد، استان خراسان رضوی نقش مهمی از تجارت ایران به آسیای میانه را تشکیل می‌دهد. آمارها نشان می‌دهد متأسفانه در سال‌های اخیر، بخش زیادی از بازارهای آسیای میانه به‌دلیل مشکلات پیش روی صادرات از دست رفته است.

از طرف دیگر، در این تحقیق با استفاده از نظرهای خبرگان ابعاد ماتریس سوات (نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها و چالش‌های) توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه مشخص شد. سپس با استفاده از میانگین طیف لیکرت پنج نقطه‌ای (اهمیت بسیار کم=۱، اهمیت کم=۲، اهمیت متوسط=۳، اهمیت زیاد=۴ و اهمیت بسیار زیاد=۵)، نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها و چالش‌های شناسایی شده رتبه‌بندی شد و نتایج آن در جداول ۶ و ۷ ارائه شده است.

جدول ۶. عوامل داخلی (نقاط ضعف و نقاط قوت) توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه

ردیف	نقاط قوت	امتیاز	رتبه
۱	وجود امکانات حمل‌ونقل ریلی، هوایی و زمینی و دریایی	۳/۷۸	۷
۲	وجود صادرکنندگان با تجربه در زمینه صادرات به کشورهای آسیای میانه	۳/۹۹	۲
۳	ارتقاء علوم و فناوری در برخی از رشته‌ها در سطح بنگاه‌های تولیدی	۳/۷۲	۱۰
۴	شمار زیاد محصولات تولیدی در ایران برای عرضه در کشورهای آسیای میانه	۳/۵۵	۱۳

۵	نزدیکی به کشورهای آسیای میانه و مرز مشترک با کشور ترکمنستان	۳/۹۱	۳
۶	مناسب بودن هزینه انرژی در ایران	۳/۷۵	۹
۷	فعال شدن شرکت‌های صادرکننده کالا و خدمات در ایران	۳/۷۶	۸
۸	اهتمام دولت مردان به توسعه روابط با کشورهای آسیای میانه با عقد موافقت‌نامه‌های تجاری	۳/۵۳	۱۴
۹	قطب بودن خراسان رضوی در تولید مواد غذایی	۴/۱۳	۱
۱۰	برخوردراری از جوانان تحصیل کرده جویای کار و فعالیت اقتصادی	۳/۴۷	۱۵
۱۱	دسترسی ایران به آب‌های آزاد	۳/۸۷	۴
۱۲	وجود معادن ارزشمند و غنی در استان خراسان رضوی	۳/۸۳	۵
۱۳	مزیت استان خراسان رضوی در صنایع پوشاک، چرم، مبلمان و ...	۳/۷۹	۶
۱۴	برخوردراری از پایانه‌های مرزی دوغارون، سرخس، لطف‌آباد و باجگیران	۳/۶۶	۱۱
۱۵	برخوردراری استان خراسان رضوی از بیشترین شرکت‌های حمل‌ونقل بین‌المللی در کشور بعد از تهران	۳/۶۱	۱۲
ردیف	نقاط ضعف	امتیاز	رتبه
۱	رقابت منفی صادرکنندگان	۴/۰۱	۳
۲	بالا بودن هزینه تمام شده کالاهای داخلی	۳/۹۴	۴
۳	بالا بودن هزینه حمل‌ونقل	۳/۷۲	۸
۴	بالا بودن هزینه تشریفات صادرات	۳/۶۶	۱۰
۵	بالا بودن هزینه اخذ و تمدید کارت‌های بازرگانی	۳/۵۱	۱۱
۶	پائین تر بودن کیفیت کالاهای صادراتی در مقایسه با کشورهای رقیب	۴/۱۱	۱
۷	بسته بندی نامناسب	۳/۹۱	۵

۶	۳/۸۸	تغییر مداوم و مبهم بودن قوانین و مقررات تجاری در مبادی گمرکی و بازارچه‌های مرزی استان	۸
۱۵	۳/۳۴	ضعف در استفاده از تجارت الکترونیک و فناوری اطلاعات	۹
۱۲	۳/۴۷	محدود بودن شرکت‌های قوی صادراتی و بنگاه‌های صادرات محور	۱۰
۹	۳/۷۱	بوروکراسی اداری زیاد و وقت‌گیر برای صدور کالا	۱۱
۷	۳/۷۵	مشکلات مربوط به بخش حمل و نقل (ریلی، هوایی و زمینی) به‌ویژه کمبود واگن	۱۲
۱۴	۳/۳۷	ضعف خدمات بانکی و بیمه‌ای برای صادرات	۱۳
۱۳	۳/۴۱	عدم علاقه شرکت‌های ایرانی به فعالیت‌های گروهی در قالب هولدینگ‌های صادراتی	۱۴
۲	۴/۰۵	ضعف در بازاریابی بین‌المللی	۱۵

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

جدول ۷. عوامل خارجی (فرصت‌ها و چالش‌های) توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با

کشورهای آسیای میانه

رتبه	امتیاز	فرصت‌ها	ردیف
۱۰	۳/۷۵	ثبات اقتصادی کشورهای آسیای میانه	۱
۱۳	۳/۵۹	عضویت ایران و کشورهای آسیای میانه در سازمان‌های منطقه‌ای اکو و شانگهای	۲
۱۴	۳/۵۱	کشت محصولات کشاورزی با نیاز آبی بالا (کشت فراسرزمینی) در برخی کشورهای آسیای میانه	۳
۱	۴/۱۵	وجود منابع آبی فراوان در برخی از کشورهای آسیای میانه	۴
۲	۴/۱۱	اشتراکات فرهنگی مردم ایران با کشورهای آسیای میانه	۵
۶	۳/۹۱	بازار بزرگ آسیای میانه با جمعیت بالا جهت صادرات انواع کالا	۶
۱۲	۳/۶۵	سرمایه‌گذاری خارجی بالا در کشورهای آسیای میانه در مقایسه با ایران	۷
۳	۴/۰۳	عدم دسترسی کشورهای آسیای میانه به آب‌های آزاد	۸

۷	۳/۸۸	منابع معدنی و ثروت‌های فراوان طبیعی در کشورهای آسیای میانه	۹
۴	۳/۹۷	نیاز شدید کشورهای آسیای میانه به واردات کالا	۱۰
۵	۳/۹۳	علاقه برخی از کشورهای آسیای میانه به مصرف کالاهای ایرانی	۱۱
۸	۳/۸۵	حضور نمایندگان ایران در نمایشگاه‌های عرضه کالا و خدمات آسیای میانه	۱۲
۱۱	۳/۶۹	استقرار نمایندگی‌های سیاسی و اقتصادی ایران در کشورهای آسیای میانه	۱۳
۹	۳/۷۹	وجود اتاق‌های بازرگانی مشترک بین ایران و کشورهای آسیای میانه	۱۴
چالش‌ها			
رتبه	امتیاز		ردیف
۱۲	۳/۴۹	مشکلات صدور ویزا	۱
۱۰	۳/۵۵	مشکلات سیاسی با کشورهای آسیای میانه	۲
۱۱	۳/۵۱	تداخل وظیفه در نهادهای دولتی	۳
۱۳	۳/۴۳	عدم حمایت کافی سفارتخانه‌ها	۴
۱۵	۳/۳۵	کمبود رایزن‌های بازرگانی متخصص	۵
۱	۴/۱۶	نوسانات قوانین سیاسی و اقتصادی کشورهای آسیای میانه در زمینه تجارت کالا	۶
۱۴	۳/۳۸	بالا بودن تعرفه‌های گمرکی	۷
۱۶	۳/۳۱	فعال نبودن میز اقتصادی مشترک	۸
۳	۳/۹۵	مشکلات مربوط به نقل و انتقال ارز	۹
۸	۳/۶۳	ضعف در تدوین برنامه‌های جامع و اجرایی حمایتی برای صادرات به کشورهای آسیای میانه	۱۰
۹	۳/۵۸	به روز نبودن آمار و اطلاعات مورد نیاز از کشورهای هدف	۱۱
۷	۳/۶۹	فقدان راهبرد تولیدات صادرات محور و عدم توجه کافی به خواسته مشتریان بازارهای هدف	۱۲
۴	۳/۸۹	تحریم‌های بین‌المللی	۱۳
۲	۴/۱۲	وجود رقبای قدرتمند از جمله چین، ترکیه و روسیه در آسیای میانه	۱۴

۶	۳/۷۲	ساختارهای ضعیف اقتصادی و ضعف در سیستم‌های بانکی و بیمه‌ای در کشورهای آسیای میانه	۱۵
۱۷	۳/۲۷	وضعیت ناسالم اقتصادی مثل اخذ رشوه، زورگیری و ... در آسیای میانه	۱۶
۵	۳/۸۱	ضعف ثبت برند تجاری محصولات ایران در بازارهای آسیای میانه	۱۷

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

یافته‌های فوق نشان می‌دهد در میان نقاط قوت توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه، به ترتیب: ۱. قطب بودن خراسان رضوی در تولید مواد غذایی، ۲. وجود صادرکنندگان باتجربه در زمینه صادرات به کشورهای آسیای میانه، ۳. نزدیکی به کشورهای آسیای میانه و مرز مشترک با کشور ترکمنستان، ۴. دسترسی ایران به آب‌های آزاد و ۵. وجود معادن ارزشمند و غنی در استان خراسان رضوی، در اولویت‌اند. همچنین، در میان نقاط ضعف توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه، به ترتیب: ۱. پایین‌تر بودن کیفیت کالاهای صادراتی در مقایسه با کشورهای رقیب، ۲. ضعف در بازاریابی بین‌المللی، ۳. رقابت منفی صادرکنندگان، ۴. بالا بودن هزینه تمام شده کالاهای داخلی و ۵. بسته بندی نامناسب، اولویت دارند. علاوه بر این، در میان فرصت‌های توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه، به ترتیب: ۱. وجود منابع آبی فراوان در برخی از کشورهای آسیای میانه، ۲. اشتراکات فرهنگی مردم ایران با کشورهای آسیای میانه، ۳. محصور بودن کشورهای آسیای میانه در خشکی و دسترسی نداشتن به آب‌های آزاد، ۴. نیاز شدید کشورهای آسیای میانه به واردات کالا و ۵. علاقه برخی از کشورهای آسیای میانه به مصرف کالاهای ایرانی، در اولویت‌اند. از طرف دیگر، در میان چالش‌های توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه، به ترتیب: ۱. نوسانات قوانین سیاسی و اقتصادی کشورهای آسیای میانه در زمینه تجارت کالا، ۲. وجود رقبای قدرتمند از جمله چین، ترکیه و روسیه در آسیای میانه، ۳. مشکلات مربوط به نقل و انتقال ارز، ۴. تحریم‌های بین‌المللی و ۵. ضعف ثبت برند تجاری محصولات ایران در بازارهای آسیای میانه، اولویت دارند.

۳-۴. راهبردهای توسعه دیپلماسی اقتصادی استان خراسان رضوی با کشورهای

آسیای میانه

پس از تعیین نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها و چالش‌های توسعه دیپلماسی اقتصادی استان خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه، راهبردهای توسعه دیپلماسی اقتصادی استان خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه مشخص شد و نتایج آن در جدول ۸ ارائه شده است.

جدول ۸. راهبردهای توسعه دیپلماسی اقتصادی خراسان رضوی با کشورهای آسیای میانه

۱. توسعه صادرات مواد غذایی به آسیای میانه با توجه به قطب بودن خراسان رضوی در تولید مواد غذایی	
۲. بهبود زیرساخت‌های صادراتی مثل زیرساخت‌های حمل‌ونقل و تأمین واگن	راهبردهای توسعه‌ای (SO)
۳. استفاده از روش‌های نوین بازاریابی کالا و خدمات	
۴. حمایت عملی و مؤثر از بازرگانان ایرانی در آسیای میانه	
۵. تسهیل در قوانین و مقررات و روان‌سازی صادرات در کشور	
۱. توسعه کشت فراسرزمینی محصولات کشاورزی با نیاز آبی بالا	
۲. برنامه‌ریزی برای توسعه صادرات و ترانزیت کالا و صدور مجدد محصول	راهبردهای تنوع (ST)
۳. توسعه نمایندگی‌های سیاسی و اقتصادی ایران در کشورهای هدف و افزایش اثربخشی آنها	
۱. بهبود خدمات بانکی و بیمه‌ای برای صادرات کالا و خدمات	
۲. بهبود کیفیت و بسته‌بندی کالاهای صادراتی و تأمین خواسته مشتریان بازارهای هدف	راهبردهای بازنگری (WO)
۳. بهبود فرهنگ صادراتی و استفاده از روش‌های نوین صادرات و ایجاد هولدینگ‌ها و تشکل‌های صادراتی	
۱. تثبیت نرخ ارز و قیمت کالا و خدمات در کشور حداقل برای یک دوره چندساله	راهبردهای محافظه‌کارانه (WT)
۲. ارتقای سطح دانش تجار و بازرگانان ایرانی	

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

۵. نتیجه‌گیری

شواهد گویای آن است که برای تمامی کشورهای آسیای میانه، ایران آخرین شریک تجاری است. همچنین، در میان استان‌های کشور، استان خراسان رضوی بیشترین سهم صادرات به کشورهای آسیای میانه را دارد که در سال‌های اخیر سهم صادرات این استان به منطقه یاد شده به شدت کاهش یافته است. بنابراین لزوم توجه بیشتر به توسعه دیپلماسی اقتصادی این استان با منطقه آسیای میانه اهمیت انکارناپذیری دارد. از این رو، این مطالعه به بررسی نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه همکاری‌های اقتصادی استان خراسان رضوی با آسیای میانه در قالب بررسی و رتبه‌بندی نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت‌ها و چالش‌ها و در نهایت ارائه راهبردهای این حوزه پرداخته است. به منظور گردآوری داده‌ها، پرسشنامه‌های تحقیق در اختیار اعضای خبره اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی خراسان رضوی و نمایندگی وزارت خارجه در شمال شرق کشور ($n=25$) قرار گرفت. همچنین، جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از ماتریس سوات استفاده شد. نتایج نشان داد در میان نقاط ضعف شناسایی شده، به ترتیب: پایین‌تر بودن کیفیت کالاهای صادراتی در مقایسه با کشورهای رقیب، ضعف در بازاریابی بین‌المللی، رقابت منفی صادرکنندگان، بالا بودن هزینه تمام شده کالاهای داخلی و بسته‌بندی نامناسب، دارای اولویت‌اند. در میان نقاط قوت شناسایی شده، به ترتیب: قطب بودن خراسان رضوی در تولید مواد غذایی، وجود صادرکنندگان باتجربه در زمینه صادرات به کشورهای آسیای میانه، نزدیکی به کشورهای آسیای میانه و مرز مشترک با کشور ترکمنستان، دسترسی ایران به آب‌های آزاد و وجود معادن ارزشمند و غنی در استان خراسان رضوی، از اولویت برخوردارند. در میان فرصت‌های شناسایی شده، به ترتیب: وجود منابع آبی فراوان در برخی از کشورهای آسیای میانه، اشتراکات فرهنگی مردم ایران با کشورهای آسیای میانه، محصور بودن کشورهای آسیای میانه در خشکی و دسترسی نداشتن به آب‌های آزاد، نیاز شدید کشورهای آسیای میانه به واردات کالا و علاقه برخی از کشورهای آسیای میانه به مصرف کالاهای ایرانی، در اولویت‌اند. در میان چالش‌های شناسایی شده، به ترتیب:

نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه ... (سیدمحمد فهیمی فرد، حمید سعیدی جوادى و ...) ۷۹۳

نوسانات قوانین سیاسی و اقتصادی کشورهای آسیای میانه در زمینه تجارت کالا، وجود رقبای قدرتمند از جمله چین، ترکیه و روسیه در آسیای میانه، مشکلات مربوط به نقل و انتقال ارز، تحریم‌های بین‌المللی و ضعف برند محصولات ایران در بازارهای آسیای میانه، دارای اولویت‌اند.

۶. پیشنهادها

با توجه به نتایج حاصل از نقش بررسی دیپلماسی اقتصادی در توسعه همکاری‌های اقتصادی ایران با کشورهای آسیای میانه با مطالعه موردی استان خراسان رضوی، پیشنهادات ذیل به بازرگانان و مسئولان حوزه سیاست و تجارت خارجی کشور به‌ویژه در استان خراسان رضوی ارائه می‌شود:

الف) با توجه به نتایج حاصل از بررسی نقاط قوت توسعه دیپلماسی اقتصادی با کشورهای آسیای میانه، موارد برشمرده را تقویت کنند: تقویت کمی و کیفی تولید مواد غذایی، اشتراک‌گذاری تجربه صادرکنندگان در زمینه تجارت با کشورهای آسیای میانه، تقویت مزیت استان خراسان رضوی در تبدیل مواد خام معادن ارزشمند و غنی استان خراسان رضوی به محصولات با ارزش افزوده بالا.

ب) با توجه به نتایج حاصل از بررسی نقاط ضعف توسعه دیپلماسی اقتصادی با کشورهای آسیای میانه، اقدامات ذیل را در اولویت قرار دهند: افزایش کیفیت کالاهای صادراتی در مقایسه با کشورهای رقیب، تقویت بازاریابی بین‌المللی در کشورهای آسیای میانه، حذف رقابت منفی میان صادرکنندگان، کاهش هزینه تمام شده کالاهای تولید داخل برای صادرات و بهبود وضعیت بسته‌بندی کالاهای صادراتی.

ج) با توجه به نتایج حاصل از بررسی فرصت‌های توسعه دیپلماسی اقتصادی با کشورهای آسیای میانه، از فرصت‌های ذیل به‌منظور توسعه تجارت با کشورهای آسیای میانه بهره‌برداری حداکثری شود: وجود منابع آبی فراوان در برخی از کشورهای آسیای میانه برای توسعه کشت فراسرزمینی محصولات کشاورزی، اشتراکات فرهنگی مردم

ایران با کشورهای آسیای میانه، محصور بودن کشورهای آسیای میانه در خشکی و عدم دسترسی به آب‌های آزاد، نیاز شدید کشورهای آسیای میانه به واردات کالا و علاقه برخی از کشورهای آسیای میانه به مصرف کالاهای ایرانی.

د) با توجه به نتایج حاصل از بررسی چالش‌های توسعه دیپلماسی اقتصادی با کشورهای آسیای میانه، راهکارهای حذف یا کاهش آثار منفی چالش‌های ذیل را فراهم کنند: نوسانات قوانین سیاسی و اقتصادی کشورهای آسیای میانه در زمینه تجارت کالا، وجود رقبای قدرتمند از جمله چین، ترکیه و روسیه در آسیای میانه، مشکلات مربوط به نقل و انتقال ارز، تحریم‌های بین‌المللی و ضعف برند و ثبت علائم تجاری محصولات ایران در بازارهای آسیای میانه.

ه) به منظور توسعه دیپلماسی اقتصادی با کشورهای آسیای میانه، راهبردهای ذیل اجرایی شود: توسعه صادرات مواد غذایی به آسیای میانه با توجه به قطب بودن خراسان رضوی در تولید مواد غذایی، بهبود زیرساخت‌های صادراتی مثل زیرساخت‌های حمل و نقل و تأمین واگن، استفاده از روش‌های نوین بازاریابی کالا و خدمات، حمایت عملی و مؤثر از بازرگانان ایرانی در آسیای میانه تسهیل در قوانین و مقررات و روان‌سازی صادرات در کشور، بهبود روابط سیاسی و اقتصادی با کشورهای آسیای میانه، توسعه کشت فراسرزمینی محصولات کشاورزی با نیاز آبی بالا، برنامه‌ریزی برای توسعه صادرات و ترانزیت کالا و صدور مجدد محصول، توسعه نمایندگی‌های سیاسی و اقتصادی ایران در کشورهای هدف و افزایش اثربخشی آن‌ها، بهبود خدمات بانکی و بیمه‌ای برای صادرات کالا و خدمات، بهبود کیفیت و بسته‌بندی کالاهای صادراتی و تأمین خواسته مشتریان بازارهای هدف، بهبود فرهنگ صادراتی و استفاده از روش‌های نوین صادرات و ایجاد هولدینگ‌ها و تشکل‌های صادراتی، تثبیت نرخ ارز و قیمت کالا و خدمات در کشور حداقل برای یک دوره چندساله و ارتقای سطح دانش تجار و بازرگانان ایرانی.

منابع

- ارغوانی پیرسلامی، فریبرز و محدثه اسمعیلی (۱۳۹۸). «چالش‌ها و موانع دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خاورمیانه»، فصلنامه مجلس و راهبرد، ۲۶(۹۷).
- ارغوانی پیرسلامی، فریبرز و محمدحسن غلامی (۱۳۹۷). «دیپلماسی اقتصادی ایران در بستر قوانین برنامه‌های توسعه: آسیب‌شناسی برنامه‌های چهارم تا ششم»، مطالعات حقوقی، ۱۰(۲).
- دانش‌نیا، فرهاد (۱۳۹۱). «دیپلماسی اقتصادی و سیاست خارجی توسعه‌گرا؛ ابزارهای موفقیت راهبرد توسعه‌ای ج.ا.ا. در اقتصاد جهانی»، مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، ۳(۹).
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال و مرتضی دامن‌پاک جامی (۱۳۹۵). «دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی، ارزیابی ۲۵ سال روابط اقتصادی ایران و جمهوری‌ها پس از استقلال»، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۲(۹۶).
- راه‌نجات، میترا (۱۳۹۹). «بررسی چالش‌های دیپلماسی اقتصادی دولت یازدهم در سازمان همکاری‌های اقتصادی (اگو)»، فصلنامه دولت پژوهی، ۶(۲۴).
- سجادپور، محمدکاظم، سیدشمس‌الدین حسینی و حمید نیرآبادی (۱۳۹۸). «طراحی مدل دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران بایسته‌ها، مولفه‌ها و راهبردهای کلیدی»، امنیت ملی، ۹(۳۴).
- صبوری، ضیاءالدین و تاج‌الدین صالحیان (۱۳۹۶). «بررسی راهبردی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران مطالعه موردی: دولت یازدهم و دوازدهم»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین الملل، ۱(۲۴).
- کاشیان، عبدالمحمد (۱۳۹۸). «دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در شرایط تحریم: برون‌نگری در اقتصاد مقاومتی»، آفاق امنیت، ۱۲(۴۳): ۷۳-۵۷.
- کوهکن، علیرضا و محمدعلی رحیمی‌نژاد (۱۳۹۸). «دیپلماسی اقتصادی ایران در آسیای میانه ۹۶-۱۳۸۴»، فصلنامه مطالعات آسیای جنوب غربی، ۲(۸): ۴۰-۱.
- موسوی شفاپی، مسعود و همت ایمانی (۱۳۹۶). «دیپلماسی اقتصادی؛ رهیافتی برای افزایش قدرت ملی»، فصلنامه راهبرد، ۲۵(۸۴).

وبسایت استانداری خراسان رضوی، <https://ostandari.khorasan.ir>

وبسایت گمرک جمهوری اسلامی ایران، <https://irica.gov.ir>

- Economic Diplomacy in the Middle East: A Survey on Challenges and Obstacles*", *Majles and Rahbord*, 26(97), (in Persian).
- Arghavani Pirsalami, Fariborz and Mohammad Hasan Gholami (2018). "Economic Diplomacy of the Islamic Republic of Iran within the Framework of Development Plans: Recognition of the Shortcomings of 4th to 6th Development Plans", *Journal of Legal Studies*, 10(2), (in Persian).
- Baranay, Pavol (2009). *Modern Economic Diplomacy*, Latvia, Publications of Diplomatic Economic Club.
- Bergeijk, Peter A.G. van and Selwyn J.V. Moons (2018). *Research Handbook on Economic Diplomacy*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Damanpak Jami, Morteza (2019). "Development of Economic Diplomacy in the Islamic Republic of Iran: A Review of the Achievements of the Past and Challenges Ahead", *Journal of Foreign Policy*, 32(4).
- Daneshnaya, Farhad (2013). "Globalization and Islamic Republic of Iran Developmental Strategy", *Strategic Studies of Public Policy*, 3(9), (in Persian).
- Dyson, Robert G. (2004). "Abstract Strategic Development and SWOT Analysis at the University of Warwick", *European Journal of Operational Research*, 152(3).
- Dehghani Firoozabadi, Seyed Jalal and Morteza Daman Pak Jami (2016). "Economic diplomacy of the Islamic Republic of Iran in Central Asia; Evaluation of 25 years of economic relations between Iran and the Republics after independence", *Journal of Central Asia and Caucasus Studies*, 22(96), (in Persian).
- Islamic Republic of Iran Customs Administration (IRICA), <https://irica.gov.ir>, (in Persian).
- Jianhong, Zhang, Jiang, Jiangang and Choahang Zhou (2014). "Diplomacy and investment: the Case of China", *International Journal of Emerging Markets*, 9(2).
- Kashian, Abdolmohammad (2019). "Economic Diplomacy of the Islamic Republic of Iran under Sanctions: Outsourcing in Resistive Economics Era", *Security Horizons*, 12(43), (in Persian).
- Khorasan Razavi Provincial Government, <https://ostandari.khorasan.ir>, (in Persian)
- Koohkan, Ali Reza and Mohammad Ali Rahiminezhad (2019). "Iran Economic Diplomacy in Central Asia (2005-2017)", *Quarterly Journal of South West Asia Studies*, 2(8), (in Persian).
- Moons, Selwyn J. V. and Peter A. G. van Bergeijk (2016). "Does Economic Diplomacy Work? A Meta-analysis of Its Impact on Trade and Investment", *The World Economy*, DOI: 10.1111/twec.12392.
- Mousavi Shafaei Massoud and Hemmat Imani (2017). "Economic diplomacy; Approach for Increasing National Strength", *Strategy*, 25(84), (in Persian).
- Neves, Miguel Santos (2017). "Economic diplomacy, Geo-economics and the External Strategy of Portugal", *JANUS.NET, e-journal of International Relations*, 8(1).
- Noy, Chaim (2009). "Sampling knowledge: the hermeneutics of snowball sampling in qualitative research", *International Journal of Social Research Methodology*, 11(4).
- Papadimitriou, Pyrros and Victoria Pistikou (2015). "Economic Diplomacy in National Security", *Procedia in Economics and Finance*, 19.
- Peternel, Ivona and Martin Gress (2021). "Economic diplomacy: concept for economic prosperity in Croatia", *Economic Research*, 34(1).
- Rah Nejat, Mitra (2020). "Investigating the Challenges of Economic Diplomacy of the Eleventh Administration in the Economic Cooperation Organization (ECO)", *Quarterly Studies the State*, 6(24), (in Persian).

نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه ... (سیدمحمد فهیمی فرد، حمید سعیدی جوادی و ...) ۷۹۷

Sabouri, Ziauddin and Tajoddin Salehian (2017). "Strategic Review of Economic Diplomacy of the Islamic Republic of Iran Case Study: Eleventh and Twelfth Governments", International Relations Research Quarterly, 7(24), (in Persian).

Sajadpour, Mohammad Kazem, Hoseini Seyed Sahmsoddin and Nayerabadi Hamid (2020). "Designing the Model of Economic Diplomacy of the Islamic Republic of Iran Key Needs, Components, and Strategies", Journal of National Security, 9(34), (in Persian).

World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی